

GÄVLEFISKARNA

– fjärrfiskarna från söder

Kombinationen av en enastående natur och de mycket gamla fiskelägena är nog Nordingrås styrka och anledningen till att turisterna strömmar till. När turisterna vandrar omkring i dessa fiskelägen, de flesta byggda av gävlefiskarna, funderar säkert några av dem på vilka dessa fjärrfiskare var och varför de tog sig ända hit för att fiska. Det finns skäl att mera ingående belysa gävlefiskarnas närmare 350-åriga historia i Ångermanlands kustområde eftersom de betytt så mycket för vårt områdes utveckling.

De flesta av Ångermanlands fiskelägen byggdes upp på 1600-talet av dessa fjärrfiskare från söder – de som kom att kallas för gävlefiskare. Gävlefiskare är egentligen en klart tänjbar benämning. Visserligen kom många av gävlefiskarna just från Gävle stad men åtskilliga kom från kustbyar och fiskelägen i Gästrikland och inte minst från städer som Uppsala, Östhammar, Norrtälje, Stockholm, Södertälje, Enköping, Västerås, Torshälla och Strängnäs. Gävlefiskarna anlade fiskelägen, likt ett pärlband, från Gävle ända upp till Långron strax norr om Husum. Dessa fiskelägen kom att kallas för gävlebohamnar. Nordingrå har enligt kartan haft följande gävlebohamnar: Sörfällsviken (idag Fällsvikshamn), Barsta, Bönhamn, Höglosmen (kallades tidigt också för Grönhamn/Grönviken), Rävsn, och Norrfällsviken. Några fiskelägen i Nordingrå har byggts upp av lokalfiskare, exempelvis Mjälloms fiskeläge, eller delats mellan gävlefiskare och lokalfiskare som i Fällsvikshamn. Övriga gävlebohamnar utefter Höga kusten har varit Hemsön, Storön, Marviksgrunnan, Ulvöhamn, Sandviken, Trysunda, Grisslan, Skeppsmalen och Skagshamn.

En berättigad och ofta framförd fråga är: Varför seglade dessa fjärrfiskare ända upp till Ångermanland och vistades där i cirka 4 månader under, åtminstone till en början, även för den tiden rätt primitiva förhållanden? Två huvudskäl framträder. För det första hade de getts ensamrätt (redan 1557) till fisket vid Norlandets (dåtida benämning på Norrland) kuster mot att de som skatt levererade var tionde fisketunna till staten. För det andra borgade den enorma tillgången på strömming i området för att de oftast kunde återvända hem på hösten med nedlastade skutor.

I början av 1500-talet, möjligen redan i slutet av 1400-talet, skall enstaka gävlefiskare ha dykt upp i nuvarande Ångermanlands (då Angermannia) kustområde. Åtskilliga bevarade dokument från 1500-talet bekräftar deras närvaro. I ett brev 1591 till kung Karl IX klagade exempelvis några gävlefiskare över att borgarna i Härnösand (stadsrättigheter 1585) förbjöd dem att fiska vid bl.a. Stooröön (Storön). Kungens svar var att gävlefiskarna hade sin fulla rätt att fiska på angivna tvisteområden och borgarna i stan fick sig en knäpp på näsan. Men från mitten av 1600-talet gavs borgarna ensamrätt till fisket kring Hemsön och Storön och tog också över fiskelägena där. I en förteckning från tidigt 1600-talet radas gävlebohamnarna upp: Förteckning uppå hampnerne uti Norlanden, där Gävleboerne idka deras fiskeri och ehuru långt de äro lägne ifrå Städerne. I förteckningen nämns bl.a. Höghhlåssman, Råfsöowijken, Bönhampnen, Badstadh (Barsta), Sörssfälsswijken, Bärghzhampten, Norrfälsswijken och Vllföhn. Den stora tillströmningen av gävlefiskare till Ångermanlands kust kom som sagts i mitten av 1600-talet vilket medförde att man då byggde ut fiskelägena med fler kokhus, sjöbodnar och gistvallar.

Gävle är norra Sveriges särklassigt äldsta stad med stadsrättigheter redan 1446. Då var stadens namn Gefla i landområdet Gestricia (Gästrikland). Staden var i mitten av 1600-talet den mest betydelsefulla norr om Uppsala och med en redan då mycket imponerande fiskeflotta. Fisket dominerade då totalt stadens ekonomi. Gävlefiskarna seglade, som sagts, mot norr i början av maj och kom att praktiskt taget följa islossningen. Ibland blev de på grund av isläget liggande flera dagar i någon av de många gävlebohamnar som fanns utefter kusten norrut. När isen löstes upp eller drev ut till havs kunde de fortsätta färden. De dök upp vid Ångermanlands kust vid den tidpunkt när strömningen började leka. Till en början bestod deras boplatser av enkla stugor – embryon till kommande fiskelägen.

En haxe (galeas) av den typ gävlefiskarna använde sig av. (Bild: Wikipedia)

Större segelskutor, kallades för haxar från finskans haaksi, började användas eftersom man nu tog med sig familj, pigor/drängar och enstaka husdjur som getter och höns och dessutom hade behov av stor lastförmåga inför hemfärden på hösten. Haxarna var tvåmastade segelskutor av galeastyp och varierade i storlek. Några av haxarna var halvdäckade, andra heldäckade. Ett exempel: En av de många haxar som seglade på Ångermanland tillhörde fiskarfamiljen Grellsson. Haxens namn var Anna och hon var på 44 registerton, 17,5 meter lång och 5,6 meter bred. Grellsson hade Trysunda som sin fiskehamn. Det var rätt vanligt att en haxe ägdes gemensamt av flera familjer. Ett exempel på detta var två fiskarfamiljer som delade på en haxe – den ena familjen stannade i Trysunda och den andre fortsatte med haxen upp till Skeppsmalen. Haxar användes för övrigt också i Ångermanälven när man på 1600-talet transporterade malmslig till järnbruket i Graninge från omlastningskajen vid Hammar upp till Sollefteå. Dessa kallades följdriktigt för älvhaxar och hade mindre djupgående. Landhöjningen ställde till det för gävlefiskarna. Hamnar som Marviksgrunnan, Storön, Grisslan, Skeppsmalen och Fällsvikshamn fick genom åren problem med uppgrundningen. I några av dessa fiskelägen tvingades man flytta sjöbodar och bryggor och Storöns fiskeläge var man helt enkelt tvungen att lämna för gott.

Bönhamns kapell – byggt 1658 av gävlefiskare. (Foto: Mats Lundin)

Kyrkans ledning ålade gävlefiskarna att så snart möjligt bygga en Herrens boning, kapell, i sina fiskelägen. Detta var på ortodoxins och kyrkopliktens tidevarv. Det mest omtalade och imponerande kapellet finns i Ulvöhamn. Det är de invändiga målerierna som gjort detta kapell så känt och det räknas dessutom till ett av landskapets äldsta bevarade trähus – byggt 1622. Beträffande kapellet i Barsta berättas att kyrkoherden Nicolaus Bozaeus i Nordingrå hotade gävlefiskarna där med extra skatt om de inte satte fart på bygget av kapellet. Det stadgades nämligen att befolkningen i fiskelägena ”skola utan försummelse höra Guds heliga ord”. Trots detta hade bygget förhalats under en längre tid. Bozaeus hot gav snabb verkan! Kapellen hade också funktion som lagerlokal. Innan gävlefiskarna på hösten drog söderut förpassades all värdefull fiskeutrustning in i kapellet och porten förseglades. Var någonstans skulle utrustningen kunna förvaras tryggt fram till nästa vår om inte just i Herrens boning?!

Borgarna i Härnösand anklagade återkommande gävlefiskarna och lokalbefolkningen för olaga handel – mellan varandra. Borgarna hade monopol på handel i hela landskapet och ville, som alla monopolister alltid gjort, skydda sina privilegier. Begreppet borgare kan behöva förklaras. Kom från latinets ”burgensus” och franskans ”bourgeois” och stod för medelklass i städer. För att få utöva ett hantverksyrke, inkluderat fiskaryrket, eller bedriva handel måste stadsbor ansöka om burskap hos stadens ledning – magistraten. Om de godkändes för burskap fick de ett burbrev och blev samtidigt antagen som borgare i staden. Borgare bodde och verkade i städerna. Det var enbart borgare som kunde ingå i stadens ledning.

Vid rättegångar rörande olaga handel satt lokalbefolkning och gävlefiskare ibland sida vid sida på de anklagades bänk. 1668 lyckades borgarna i stan dessutom utverka en kunglig resolution som ålade gävlefiskarna att angöra Härnösands hamn för att borgarna skulle få tillfälle till att inspektera deras last och utta tull innan färden kunde fortsätta till fiskelägena. Men redan 1675, året för den stora trolldoms- och häxprocessen i Nordingrå, slapp gävlefiskarna denna förnedrande behandling men borgarna kunde fortsätta med sina inspektioner ute i fiskelägena. Där dök de upp med jämna mellanrum och agerade som om de var både tullare och poliser. De år när fisket blev dåligt stod gävlefiskarna där med ett överskott av det salt – värt mycket pengar. Saltet fick de inte sälja lokalt, med hänsyn till borgarnas handelsmonopol, utan tvingades deponera det i kapellet till nästa säsong. Senare skärptes läget för gävlefiskarna ytterligare eftersom de måste deponera överskottssaltet i ett magasin i Härnösands hamn – under borgarnas trygga uppsikt. Salt var en av de allra viktigaste och därmed värdefullaste handelsvarorna.

Den påstådda olaga handeln mellan allmogen/bönderna och gävlefiskarna var alltså en ständig vagel i ögat på borgarna i stan och resulterade som sagts i många rättegångar. Jag ger ett exempel på en sådan. Vid en rättegång i Härnösand 1638 var nio bönder anklagade för olaga handel. De hade sålt smör, fläsk, tran, linnelärft m.m till gävlefiskarna. En av de anklagade var Peder Mattsson från Sahlberg i Nordingrå. De anklagade fälldes och dömdes till 40 mark böter vardera. En återkommande förklaring från lokalbefolkningen till deras olaga handel med gävlefiskarna var att stadsborgarna betalade rent uselt och sålde mycket dyrt. Som exempel berättades att stadsborgarna tog mer än dubbla priset, jämfört med gävlefiskarna, för det ytterst viktiga saltet!

Gävlefiskaren Grellsson i Trysunda hamn. Hans haxe Anna skymtar vid kajen. Fotot ägs av Örnsköldsviks museum och är taget på 1890-talet.

Gävlebohamnarna var strikt organiserade – administrativt och juridiskt. Varje fiskare var underställd hamnlaget och hamnlagets styrelsesätt och befogenheter var baserat på den hamnordning som riksledningen fastställt. I ledningen för hamnlaget stod den mäktige hamnfogden som senare kom att benämnas hamnordningsman. En märklig befattning i hamnorganisationen var prästhamnfogden. Hans uppgift var i princip att hämta och köra hem prästen efter dennes besök i fiskeläget. Vid sin sida hade hamnfogden två assistenter som kallades hamnbetjänter eller stockknektar. För att lösa juridiska problem fanns hamnrätten vars ordförande var hamnfogden. När alla fiskare hade anlänt på våren kallade hamnlaget till hamnstämman och då avhandlades bland annat följande frågor: Kyrkliga förhållanden, förvaltning av gemensam egendom, den sociala situationen i fiskeläget, relationer till bönder och andra markägare, fattigvården, brandsynen och skötseln av kapellet. Superiet var ett stort problem och hamnade därför ofta på hamnlagets och hamnrättens bord. I de flesta fiskelägen fanns s.k. fattigbössor utställda. Hamnlaget tog hand om pengarna och fördelade dem till behövande. Själva fisket var reglerat in i minsta detalj. Hamnstämman beslutade när, hur och var fisket skulle bedrivas och straffet för brott mot dessa beslut var mycket kännbara. För att markera tidpunkten för fisket, nättypen och hur djupt man skulle lägga näten användes tre huvudbegrepp: Notrodden, krokrodden och skötrodden. Fisket började på våren med notrodden, fortsatte senare med krokrodden för att vid Jackmäss övergå till skötrodden. Man använde sig av större roddbåtar vid det lokala fisket. Vill ni ha en riktigt underhållande läsning om det praktiska livet i ett fiskeläge rekommenderar jag Lubbe Nordströms bok ”Bottenhavsfiskare”. Lubbe kom till Ulvöhamn i maj 1905 och blev kvar ett halvår, inneboende hos fiskarfamiljen Bergner, men hann på den korta tiden skaffa sig både positiva och negativa uppfattningar om livet i ett fiskeläge vid den tiden.

Gävlefiskarna hade gott anseende bland lokalbefolkningen. En kyrkoherde som arbetat i Nätra i många år och haft mycket kontakt med gävlefiskarna började en tjänst i Skellefteå och upptäckte då hur illa piteåfiskarna skötte sig när de fiskade kring Skellefteå. Piteåfiskarna smet oftast ifrån sin tiondeskatt! Prästen skriver: *Jag hörde aldrig några invändningar från fiskarna om tionden så länge jag var i Nätra. Aldrig reste där några från hamnen förrän han betalt tiondeströmmingen eller anhållit om skonsmål (uppskov) till deras återkomst.* Gävlefiskarna donerade ofta votivskepp, kristallkronor och andra värdefulla ting till kyrkor och kapell i området – mycket respekterade handlingar. Det är klart att en och annan gävlefiskare falerade och alkoholen var som sagts ett återkommande problem i fiskelägena. En del lagbrott som begåtts av gävlefiskare beskrevs i hamnrättsprotokollen som: *Otidigt uppträdande, intrång i annans varp, olagligt besvärat hamnrätten och okvädningsord mot granne.*

Redan i mitten av 1600-talet hade farleder söder om Gävle mätts upp och de första riktiga sjökartorna presenterats. Men ovanför Gävle var farlederna vita fält. Först år 1725 dök lotsdirektör Nils Strömgren, i bästa sommartid, upp i Ulvöhamn. Sånär berättar Strömgren när hans fartyg nådde Marviksgrunnen (också en gävlebohamn): *Kl ¼ 3 fick jag några fiskare med en båth ombord som utfeste sig kunna Lotza mit till Ulfööhamn, och passerade straxt SD:s udd af Ytterö om styrbordh med 5 st der på W:kant liggande Kahla klippor ½ Kabel d när. Inom samma Klippor på Ytteröo war et fiskeläger.* Han var mäkta imponerad av den ångermanländska kustens storslagenhet och den röda graniten vid öarnas och fastlandets stränder fascinerade honom. Under några veckor uppmättes farleden mellan Nordön och Sydön samt hamnbassängen vid Ulvöhamn. Sjökartor ritades upp för att sedan mångfaldigas. Innan Strömgren drog vidare norrut, till Skeppsmalen och Skagshamn, tillsatte han sju lotsar och fyra lotsdrängar för Ulvöhamns lotsverksamhet – dit Nordingrå kom att höra. Men redan på 1600-talet hade gävlefiskarna säkerligen tillgång till enkla sjökartor på vilka kustbyar, fiskelägen och lömska grund var utmärkta. De hade säkert också tillgång till den fantastiska översiktskarta som prästen (sedermera katolsk ärkebiskop) och geografen Olaus Magnus hade presenterat i mitten av 1500-talet. På kartan, kallad Carta marina (på latin ”sjökarta”), hade han märkt ut Ångermanälven, Härnön, Gudmundrå (nuvarande Kramfors), Sollefteå, Boteå, Skuleberget, Ulvöarna och faktiskt också Nordingrå. Precis som sörkörarna från norra Ångermanland, cirka 100 år senare, gjorde sällskap ned till marknaderna i Uppsala och Stockholm följdes många haxar åt upp till Norlanden. Man seglade på dagen och ankrade upp i någon vik eller fiskeläge för natten. Tre fiskelägen i Ångermanland var under lång tid särskilt betydelsefulla för gävlefiskarna. Det var Berghamn (Bärgzhampnen), Ulvöhamn (Ulföhn) och Trysunda (Trödiesund men också Tri Sunda). Trysunda var för övrigt en tid, på tidigt 1700-tal, svensk marinbas och lydde under Amiralitetskollegiet i Karlskrona. Det var dessutom just på Trysunda som gävlefiskarna blev kvar längst inom det ångermanländska kustområdet. Det var familjen Grellsson som på hösten 1899 seglade ut från hamnen för att aldrig mer återkomma.

Hur gick lagringen av fångad fisk till? En liten del saltorkades men huvuddelen saltades in och placerades i stora tunnor. De största haxarna kunde lasta närmare 600 tunnor vid hemfärden. Tillgången på salt varierade och somrar när man hade brist på salt blev insaltningen för svag och enzymer och bakterier i fisken gjorde att det började jäsa i karen. Vid jäsningen frigjordes starkt luktande syror. När gävlefiskarna, i saltbristens tider, levererade den årliga skatten i form av strömming till områdets skatteindrivare fick de bakläxa när leveranserna bestod av syrlig strömming – alltså surströmming. På haxarnas tid gjordes under somrar med särskilt gott fiske flera leveransresor från fiskelägen i Ångermanland till

hemmahamnarna, i några fall också över till Finland, det baltiska området och faktiskt ända ned till Polen och Tyskland.

Varför slutade de flesta gävlefiskarna kring sekelskiftet 1900 att fiska vid Ångermanlands kustområde? Redan 1766 hade statsmakten dragit in gävlefiskarnas enastående privilegier beträffande fisket vid Norrlands kuster. Det betydde att lokala fiskare sakta men säkert började tränga ut gävlefiskarna från fiskelägena. Gävlefiskarna tvingades nu också att betala alltmer pengar i hamnavgifter och arrenden. Men viktigast av allt var nog att på 1850-talet hade Sverige påbörjat vandrigen in i industrisamhället och fiskets betydelse för ekonomin i städer som Gävle hade minskat radikalt. När järnvägarna byggdes i slutet av 1800-talet löstes enkelt transporten av varor, däribland fisk, kors och tvärs över landet och behovet av det långväga fisket avtog också av det skälet. Fjärrfiskets tidevarv var helt enkelt över.

Under den mest aktiva fjärrfisketiden skulle åtskilliga gävlefiskare komma att ”hoppa av” och bilda familj i Ångermanlands kusttrakter. Det betyder att i Ångermanland bor åtskilliga ättlingar till gävlefiskare. Mindre känt är att ett antal boende kring gävlebohamnarna och ute i socknar som Nätra, Vibyggerå och Nordingrå flyttade med gävlefiskare till Gävle och andra städer och etablerade sig där som fiskare eller handelsmän och därmed som borgare. Det har också framkommit att samer från Ångermanlands inland, främst skogssamer, gjorde regelbundna besök i fiskelägena för handel med gävlefiskarna.

Strax efter andra världskriget sökte sig alltfler, även en del lokalfiskare, till tätorterna för utbildning eller jobb inom industrin – främst till Ådalen, Härnösand, Sundsvall och Örnsköldsviksområdet. Det fanns inte heller någon lönsamhet i strömmingsfisket längre. De f.d. gävlebohamnarna tömdes sakta på folk. På 1960-talet började sommartid en och annan s.k. turist dyka upp i Nordingrå. De vek av från Riks 13 vid Gallsätter eller Ullånger för att titta på det omtalade undersköna Nordingrå. De flesta hamnade vid den tiden först vid Nordingrå kyrka eftersom nästan alla vägskyltar pekade mot Nordingrå kyrka. Sedan kunde de på de smala och kurviga vägarna söka sig vidare ut till fiskelägena. Sommarstugor började byggas här och var i områdets vikar och sjöbodrar och kokhus konverterades till fritidsstugor. Folk hade nu börjat få råd med både bil och fritidshus. Tätorterna växte på landsbygdens bekostnad och fiskelägena i Nordingrå fortsatte att dräneras på fastboende och snart fanns bara några enstaka yrkesfiskare kvar.

Bönhamn och Barsta i Nordingrå – anno 2007 Foto: Mats Lundin

Så kom turistboomen på 1980-talet och framförallt Norrfällsviken började genomgå en metamorfos – från fiskeläge till turistort. En enorm stugby slogs upp på höjden ovanför fiskeläget, längre fram anlades en golfbana på markerna ut mot Storsand, en marina byggdes i viken och snart utökades stugbyn intill fiskeläget med ytterligare stugor samt en stor

husvagnscamping. I juli månad invaderas denna f.d. gävlebohamn av turister. I Bönhamn är det faktiskt sig rätt likt, sånär som på gästhamnen som tillkommit, och det beror nog på att där finns varken plats för stugby eller husvagnar. Barsta domineras av en husvagnscamping och Skutskepparstället och i Tidningen Ångermanland, 1/2 2008, varslas om planer på att bygga två stugbyar med totalt 100 stugor i fiskeläget. Som tur är står de gamla kapellen kvar i fiskelägena som påminnelse om att man faktiskt vistas i 350-åriga fiskelägen. Jag brukar själv vid mina besök i något av fiskelägena gå in i kapellet, stänga porten efter mig och sätta mig en stund på en träbänk och tänka på alla de gävlefiskare som genom sekler suttit där på bänken och lyssnat på prästernas förkunnelse.

Mats Lundin